

BARRIER ÉS FILTER BÉCS ÉS BUDA KÖZÖTT, A TÖRÖK IDŐKBEN

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Summary

Barrier and filter between Vienna and Buda in the Turkish era

The state boundary is an important factor of political and military geography. It can have two functions: it can be a barrier and a filter. These functions of the state boundary in the modern Hungarian geography were elaborated by Professor Tóth József. The space model he set up is suitable for examining historical boundaries. The author of this study examines the most important section of the Turkish–Hungarian state boundary in the 16. and 17. century. After giving a summary on the military geographical factors, the author proves that this operational area played the role of a barrier and a filter at the same time.

1. Bevezetés

A politikai földrajznak, majd a 19–20. század fordulóján abból kinövő geopolitikai eszmerendszernek fontos kérdésköre az államhatárok geográfiai faktora, amelynek már Friedrich Ratzel is nagy jelentőséget tulajdonított alapművében. Az ő szellemiségét követő kutatások a huszadik század első felében eljutottak mind a rendszerezésig, mind pedig az egyes részjelenségek feldolgozáig.¹ A kutatások azóta is folynak. Hazánkban a kérdéskör – az ismert politikai és kultúrtörténeti tendenciák hatására – 1989 után került az újjászerveződő magyar politikai földrajz érdeklődésének középpontjába, és ez a fokozott figyelem hívta életre a Tóth József nevéhez kötődő, a határokra vonatkozó térkapcsolati modellt, amelyet az elmúlt évtizedben több forrásból is megismerhetett a hazai tudományos közélet.²

A fent említett, a térkapcsolatok formáit megjelenítő ábrázolás – elsősorban az újkorra vonatkoztatva – annak két fő fajtáját, a *tipikus (normális)*, valamint az *atipikus, a határmenti kapcsolatokat* mutatja be, s azt hangsúlyozza; az államhatárok léte mennyire gátolja a szerves térfejlődés folyamatát. Kissé leegyszerűsítve: az államhatár vagy teljesen megszakítja, vagy jelentősen szűkíti a térkapcsolatokat. Rövid írásunkban e jelenséget vizsgáljuk a magyar történelemben mintegy másfél évszázadon át fontos szerepet játszó határszakasz, a *török hódoltság északnyugati határvidéke* esetében. A témaválasztást – az egyéni érdeklődésen túl – elsősorban az indokolja, hogy a török–magyar küzdelmek határviszonyainak eddig, a végvári harcok egyes eseményeitől és azok geográfiai vonatkozásaitól eltekintve, nem szentelt figyelmet sem a magyar történeti geográfia, sem a katonaföldrajz, és a kérdéssel nem foglalkozott hazai történetírásunk sem. Sőt, ez utóbbi egyik alapműve a földrajzi viszonyoknak szinte teljes mellőzésével igyekezett összefoglalást adni a magyar hadtörténelem e fontos időszakáról.³ A hiányosságok nyilván szoros kapcsolatban állnak azzal, hogy történeti földrajzunk, néhány elszórt, többnyire egyéni próbálkozás mellett, csak pár évvel ezelőtt figyelt fel témaként a magyar hadtörténelemre, a történetírásban pedig elsősorban az utóbbi időben teret hódító történeti ökológia mutat érdeklődést a téma iránt.⁴

2. Földrajzilag determinált államhatár

A hódoltság korabeli török-magyar határvidék azon túl, hogy hadtörténelmünk jelentős időszakának adta geográfiai kulcsfontosságú területét, még egy, részben politikai, részben katonaföldrajzi szempontból érdemel figyelmet. A kérdéskörrel foglalkozó Rónai András számítása szerint, amely az államhatárok tartósságára vonatkozott, a hódoltsági török-magyar határ fennállásának másfél évszázadával Közép-Európában döntő, ha nem is legjelentősebb határszakasz volt.⁵ Különlegessége mindemellett abból is adódik, hogy minden területi eltolódása ellenére hadtörténelmünk legösszetettebb államhatár-képlete, amennyiben létrejöttében, formálódásában, majd működési mechanizmusában egyszerre jelentek meg katonaföldrajzi, gazdasági, politikai és geopolitikai tényezők. Ezek közös eredőjeként pedig egy olyan határvidék jött létre, amely látszólag pusztán katonai tényezőzőkön alapult, ám valójában egyszerre töltötte be a gát (barrier) és a szűrő (filter) szerepét,⁶ és messze nem játszott olyan elválasztó szerepet, mint amelyet a felületes szemlélő gondolna.

A Kárpát-medencébe betört török hódítás – nagy vonalaiban – a belső középhegységek belső lábainál akadt el, ami egyszerre vezethető vissza katonai és geográfiai okokra. Az utóbbiak esetében legfontosabb az a földrajzi faktor, amelyet Prinz Gyula fogalmazott meg: a Kárpát-medence belső védelmi húrját az Északi-középhegység, valamint a Dunántúli-középhegység viszonylag széles sávja adja. A török hódítás is ezen akadt el, míg keleten – ismét nagy általánosságban fogalmazva – a Nagyalföld pereméig terjeszkedett. A hatalmas félkör legfontosabb szakasza a Dunántúli-középhegység, valamint a Visegrádi-hegység volt, ez alkotta az összeütközések fő zónáját. A török hódítás földrajzi kiterjedését alapvetően az Oszmán Birodalom fegyveres erőinek támadási és védelmi lehetőségei határozták meg, ami a magyar történetírásban az *akciórádiusz* fogalmával jelent meg.⁷ Ennek lényege: elsősorban a korabeli hadügy metódusai miatt a török erők nagyjából e középhegyvidéki vonalig voltak képesek hatékonyan tevékenykedni. A rivális, a Habsburg Birodalom fővárosáig, Bécsig már csak az oszmán hadsereg erőinek végső megfeszítésével tudtak eljutni, és ezekben a kivételes esetekben sem maradt elég idő a hadjáratok évéből a város rendre elhúzódó ostromára. Ugyanakkor a korszak hadügyi válságából, átmeneti jellegéből adódott, hogy a keresztény erők pedig nem voltak képesek a Bécs-Buda távolságnál nagyobb akciórádiuszon tevékenykedni. Így a két jelentős központ (Buda és Bécs) között sajátos pufferezóna alakult ki, amely eléggé egyedi katonaföldrajzi képet nyújtott. Lényegi eleme: a Dunántúli-középhegység viszonylag zárt tömbje jelentős méretű hadakkal csak az átjárókon keresztül volt járható (Duna-könyök, Pilisvörösvári-árok, Bicskei-átjáró, Móri-árok, Zirci-átjáró, Devecseri-törés, Gici-átjáró). Ezek végpontjaiban, a belőlük kivezető utak csomópontjaiban, az úgynevezett magas földrajzi helyi értékű pontokon a magyar hadtörténelemben fontos szerepet játszott, várral erősített városok ültek: Buda, Győr, Komárom, Esztergom, Pápa, Tata, Veszprém, Székesfehérvár. A hadműveletek sikere, úgy az oszmán, mint a keresztény fél esetében azon múlt, hogy e viszonylag széles, várakkal és erősségekkel telerakott hegyvidéken milyen gyorsan tudott áthaladni, illetve az ellenfél ezt mennyiben tudta megakadályozni. Magasabb stratégiai szempontból pedig úgy állt a dolog, hogy a törököt Bécs előtt csak e pufferezónában lehetett megállítani, a török pedig a magyarországi hódítás központja, Buda felé tartó utakat, valamint a Balkánra vezető Duna-völgyet csak itt tudta elzárni.⁸ E fenti tények arra utalnak, hogy a török hódoltság itteni határa pusztán katonaföldrajzi probléma, ám ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy a kérdés mégsem egyszerűsíthető le ennyire, mert; az állandósult, hol fel-lángoló, hol elcsendesülő végvári küzdelmek ellenére e határvidéken át élénk kapcsolatrendszer volt a királyi Magyarország és a hódoltsági területek között s ráadásul e határvi-

dék egyáltalán nemcsak az elzárást, hanem a gazdasági kapcsolattartást is szolgálta. A határ e bonyolult működésének az a sajátos, részben kultúr-, részben hadtörténelmi jelenség az oka, amire egykori történészünk Salamon Ferenc már a 19. század második felében felfigyelt. Ennek lényege, hogy a 16–17. századi államhatár nem a mai értelemben vett, úgynevezett vonalas határ volt, hanem sokkal inkább bizonyos átmeneti térség, amely elsősorban a fegyveres csapatok átkelését volt hivatva mereven elzárni, ám a kereskedelmet és főleg az egymás területén történő kölcsönös adóztatást egyáltalán nem is akarta elrekeszteni.⁹ A térség hadművelleti fontosságának felismerését igazolja a török és a magyar katonai közigazgatás területi, térbeli szerveződése is.¹⁰ Ez arra utal, hogy mind a török, mind a Habsburg-magyar hadvezetés igyekezett egyetlen szervezeti egységben irányítani a katonailag fontos térséget. A töröknél a budai vilájet alá tartozó – budai, esztergomi, nógrádi, szécsényi, füleki, hatvani, szolnoki, szegedi, fehérvári, simontornyai, szekszárdi, szekcsői, koppányi, pécsi, szigetvári – szandzsákok egyben a hadviselésben oly fontos átjárók, járható irányok szerint is szerveződtek. Ugyanez mondható el a másik oldalon létrejött és szervezetében olykor változó Dunántúli Főkapitányságról is, amely láthatóan a Bécs előterét hazánk földjén védelmező erősségeket volt hivatott összefogni.

3. Török–magyar határ a földrajzi térben

A Dunántúli-hegyvidék területe azonban nemcsak két birodalom katonai határvidéke volt, hanem már a korábbi századokban is bizonyos fokig két régió közötti átmeneti területet alkotott. A Kárpát-medencében kialakult gazdasági erővonalak, erőterek és erőközpontok térbeli elrendeződése arra utal, hogy a Kisalföld, valamint a Dunántúl alkotta régiók között itt valami átmeneti zóna húzódnak. Mert az előbbi determináló – Pozsony–Sopron–Szombathely–Komárom – vásárvonal, valamint a dunántúli régió gerincét adó – Pest–Buda–Székesfehérvár–Nagykanizsa–Zágráb – vásárvonal élesen elkülönült egymástól. Az utóbbi megjelenését adó országos útvonal a középhegység délkeleti oldalán haladt: Zsámbék, Székesfehérvár, Veszprém, Tapolca, Keszthely vonalon. Történelmi atlaszaink pedig úgy jelölik, hogy a két fontos vásárvonal között a középkori Magyarországon éppen ott voltak a kapcsolatok, ahol a török–magyar–Habsburg küzdelem katonai átjárói is húzódtak.¹¹

E katonai és régióhatáron keresztül azonban a török hódoltság korában is tovább éltek a gazdasági és társadalmi kapcsolatok, jóllehet ezek jellege, minősége nagy mértékben változott meg. S az átalakulás részben a Kárpát-medence korabeli geográfiai átrendeződésére vezethető vissza. A magyar történetírásban régóta uralkodó, általánosan elterjedt nézet, hogy a hódoltság másfél évszázadában – a demográfiai stagnálás mellett – a táj fő jellemzője elvadulása, pontosabban a néhol eredeti, nyers állapotára történő visszavadulása és főleg az alföldi vidékeken a településhálózat átrendeződése volt.¹² E térbeli folyamatok s az ezek geográfiai és történelmi értelmezése körül kibontakozott szakmai vita bemutatására rövid írásunkban nincs lehetőségünk, így a folyamatoknak pusztán azokat a faktorait említjük, amelyek hatással lehettek az általunk vizsgált határszakasz életére. A fent említett társadalmi és geográfiai folyamatok eredményeként, valamint az Európában kibontakozott élelmiszerkonjunktúra hatására az alföldi területek lakossága át-, néhol visszatért a rideg, pásztorkodó főleg szarvasmarha tenyésztésre; e korban hazánk egyik legfőbb, nyugatra, ha nem is szállított, de terelt árucikke a szarvasmarha volt.¹³ A meghatározó tenyésztő területek éppen az Alföld térségére, tehát hivatalosan – részben – hódoltsági területre estek, ám az értékesítés és felhasználás érdekében mindenképpen át kellett kelni valahol a hódoltság határvidékén,

és az árut el kellett juttatni – zömében – Bécsbe, Brünne és Prágába.¹⁴ Ez pedig eleve élénk átmenő forgalmat feltételez a kárpát-medencei hadszíntér fő ütközőzónájában is. Ráadásul a végvári társadalmi rétegek maguk is bekapcsolódtak a marhakereskedelembé; ennek példaként említjük, hogy hadtörténelmünk jeles alakja, Bottyán János is részben még végvári vitézként marhakereskedelemből szerezte elég jelentős vagyont.¹⁵

A határvidéken átnyúló társadalmi kapcsolatok másik megjelenési formája a hódoltsági területeken uralkodó, úgynevezett kettős adóztatás intézménye volt. Ennek lényege, hogy a török elől általában a királyi Magyarországra menekült és települt magyar megyei közigazgatás, valamint birtokos réteg nem szakította meg kapcsolatát egykori földjével: az adókat és járandóságokat a hódoltság végéig igyekeztek ott is behajtani, bizonyos közigazgatási feladatokat ellátni. Ugyanakkor a hódoltsági területek ott maradt lakossága továbbra is élte gazdasági életét, részt vett a termelésben – jelentős termékünk volt a bor, a nyersbőr is – s a megtermelt javak felvevőpiaca ismét részben a Kárpát-medencétől nyugatra terült el. Vagyis élénk árucsereforgalmat jelentett a Dunántúli-középhegység alkotta határvidéken. A magyar történetírás szerint e forgalom azonban a 17. század második felében mérséklődött, ám ennek oka nem a határvidék sajátos viszonyrendszerében rejlik, hanem abban, hogy érdekeltségei miatt mind a bécsi udvar, mind a királyi országrészekbe húzódott magyar nemesség igyekezett az alföldi paraszti termelőket kiszorítani a marha- és borkereskedelemből. Ez pedig ismét arra vall, hogy a hódoltsági és királyi területek határvidéken keresztül élénk társadalmi kapcsolatok nyúltak át.¹⁶

4. Összegzés

A fentiekből látható, hogy a hódoltsági határ nem pusztán a katonai elzárás funkcióját töltötte be, hanem kettős feladatot valósított meg. E tekintetben az érvényesül, amit Pap Norbert és Tóth József, a nyugati szakirodalom alapján fogalmazott meg, nevezetesen: a határnak mindig van egy *barrier* (gát) és egy *filter* (szűrő) szerepe. Tegyük hozzá – s ez az általunk vizsgált 16–17. századi határszakasz esetében egyértelműen kimutatható –, hogy a politikai, történelmi események hatására, hol az egyik, hol a másik funkció lehetett erősebb. A hódoltsági határ azonban jó példája annak is, hogy a határ mint kultúr- és hadtörténelmi objektum szerves fejlődési folyamaton ment át a történelem folyamán, s ennek során az ősi, periférikus övezet fokozatosan alakult át a napjainkból is ismert, úgynevezett vonalas határrá.¹⁷ A török magyar határvidék egy olyan kor képződménye volt, amikor éppen születőben van – Európa nyugati területein – a vonalas határ, de a magyarországi hadszíntéren még a határvonala, puffer szerepét betöltő övezet alkotja azt. Mindez magában hordozza, hogy – visszatérve a tanulmányunk elején említett, Tóth József által felvázolt modellhez – itt az úgynevezett tipikus (normális) kapcsolati rendszer alakuljon ki, és meginduljon a régióba szerveződés folyamata. Ám a valóságban nem így történt. Ennek pedig két alapvető oka lehetett. Egyfelől, hogy a Dunántúli-középhegység mint határtérség – miként láttuk – már a térfejlődés korábbi szakaszaiban is elválasztó zónát alkothatott a kialakulófélben lévő két fontos földrajzi régió között. Másfelől pedig, hogy – jóllehet itt vonalas határ nincsen, de – mégis erősen érvényesülhetett a barrier szerep, és bármennyire is éltek az aktív társadalmi és gazdasági kapcsolatok, azok fejlődését mégis korlátozta, hogy egy katonai ütközőzónában hatottak. A valóságban a hódoltsági határ leginkább a Tóth József rendszerében a határ menti kapcsolatok B-vel jelölt változata szerint működhetett, azzal a helyi és történelmi kor kényszeréből adódó sajátossággal; a határon nem egyetlen átjáró nyílt, hanem a hegyvidék geográfiai adottságaiból eredően – a járható irá-

nyoknak megfelelően – több is. E viszonylag aktív kapcsolatok a végvári vidék jellegéből adódóan azonban bármikor elzárhatóak voltak. Így tulajdonképpen a Bécs és Buda közötti – kölcsönösen előterepnek tekintett – tájon, részben katonaföldrajzi, részben gazdasági és politikai földrajzi okokból, egyszerre érvényesült a barrier és a filter szerep. Emiatt pedig a Török és Habsburg Birodalom között pufferzónát jelentő magyarországi hadszíntéren belül – egy léptékkal kisebb – ütközőterület jött létre, amit úgy is fogalmazhatnánk: puffer a pufferben.

Jegyzetek

1. Az államhatár – mint geográfiai faktor – kérdéskörének bő szakirodalmából Friedrich Ratzel (1887): *A Föld és az ember, Anthropogeographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai* (Magyar Tudományos Akadémia, Budapest) című alpművén túl tanulmányunk elkészítésénél az alábbi szakirodalomra támaszkodtunk: **Sieger, Robert** (1925): *Die Grenze in der politischen Geographie. Zeitschrift für Geopolitik* [a továbbiakban: ZfG.]. (2. évf.). 9. sz. 661–671. old., **Haushofer, Karl** (1939): *Grenzen*, In *ihrer geographischen und politischen Bedeutung*. (Kurt Vowinckel Verlag, Heildelberg-Berlin-Magdeburg) [Második kiadás], **Baumgartner, Franz** (1941): *Grenzsetzungskunde. ZfG.* (18. évf.). 10. sz. 562–574. old.
2. **Tóth József** (1996): A magyarországi regionális fejlődés történeti vonatkozásai. In: **Perczel György** (szerk.): *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 587–596. old., uő. (2004): Régiók és államhatárok a Kárpát-medencében. In: **Kupa László–Gyurok János** (szerk.): *Határ menti régiók és kisebbségek a 19–20. században*. Konferencia-kötet. B&D Stúdió, Pécs. 13–26. old., uő. – **Trócsányi András–Wilhelm Zoltán** (2002): A regionális fejlődés kezdetei és mai problémái a Kárpát-medencében. In: **Pál Ágnes** (szerk.): *Héthatáron, Tanulmányok a határ menti települések földrajzából*. Juhász Gyula Felsőoktatási Stúdió, Szeged. 453–469. old.
3. **Szántó Imre** (1980): *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
4. **R. Várkonyi Ágnes** (1993): Környezet és végvár (Végvárrendszer és a történeti ökológia kérdései a 16–17. századi Magyarországon). In: **Petercsák Tivadar–Szabó Jolán** (szerk.): *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*. Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger. 7–27. old., uő. (1995): A párbeszéd esélyei (A végvárrendszer-kutatások humánökológiai megközelítéséről). In: **Petercsák Tivadar–Pető Ernő** (szerk.): *Végvár és környezet*. Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger. 7–31. old.
5. **Rónai András** (1993): *Közép-Európa atlasz*. Szent István Társulat-Püski Kiadó, Budapest. [Második kiadás] 400–401. old.
6. A modern államhatárok gát- és szűrőszerepéről, valamint a határok jellegének történelmi változásáról lásd: **Pap Norbert–Tóth József** (2008): Az európai államhatárok típusai. In: **Horváth István–Kis Jenő** (szerk.): *A baranyai államhatár a XX. században*, A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 7–10. old., valamint **Dövényi Zoltán** (2008): *A határ mint fikció és valóság*. In: uo. 18–20. old.
7. **Prinz Gyula** (é. n.): Az államföldrajzi kép. In: uő. – **Cholnoky Jenő–Teleki Pál–Bartucz Lajos**: *Magyar föld, magyar faj III. kötet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 433–434. old., **Perjés Géza** (1975): Az országút szélére vetett ország, A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. Magvető Kiadó, Budapest. 8–14. old., **Tóth Sándor László** (1985): A török haditevékenység akciórádusza a 15 éves háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*. (32. új évf.). 4. sz. 761–785. old., **Nagy Miklós Mihály** (2007): *Akciórádusz és magyar táj*. Aetas. (21. évf.). 4. sz. 97–115. old.
8. **Siposné Kecskeméthy Klára–Nagy Miklós Mihály** (2003): *Veszprém a hadak útján*. Veszprémi Szemle. (7. évf.). 1–2. sz. 3–16. old.

9. **Salamon Ferenc** (1886): Magyarország a török hódítás korában. Franklin Társulat. Budapest. [Második, javított kiadás]. 325. old.
10. **Szántó Imre**: id. m. 23–46. old., **Hegyi Klára** (2007): A török hódoltság várai és várkatonasága, II. kötet. A budai vilájet várainak adattára. História-MTA Történettudományi Intézete. Budapest., **Dudar Tibor** (szerk.) (1991): Történelmi világtatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 116. old.
11. **Frisnyák Sándor** (1992): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Budapest. [Második kiadás] 45–53. old., uő. (2004): A Kárpát-medence feudális kori térszerkezete. In. uő.: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 71–77. old., **Dudar Tibor** (szerk.): i. m. 114–115. old.
12. **Beluszky Pál** (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus. Budapest–Pécs. 79–156. old., **Nagy Miklós Mihály** (2007): i. m., **Bulla Béla–Mendöl Tibor** (1999): A Kárpát-medence földrajza. Lucidus Kiadó. Budapest. [Második kiadás]. 67–69. old.
13. A 16–17. századi magyar szarvasmarha-tenyésztésről és exportról lásd: **Takáts Sándor** (é. n.): Magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. In. uő.: Szegény magyarok I. kötet. Genius. s. l. 129–247. old., **Szekfű Gyula** (1935): A török terület társadalmi és nemzetiségi viszonyai. In. **Hóman Bálint–Szekfű Gyula**: Magyar történet III. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. [Második kiadás] 441–442. old., **Zimányi Vera** (1985a): Gazdasági és társadalmi fejlődés Moháctól a 16. század végéig. In. **Pach Zsigmond Pál** (szerk.): Magyarország története tíz kötetben 3/1. Akadémiai Kiadó. Budapest. 285–391. old., uő. (1985b): A mezőgazdaság fejlődése. In. **Pach Zsigmond Pál** (szerk.): i. m. 3/2. 937–974. old., **Berlász Jenő** (é. n.): A mezőgazdaság állapota. In. **Domanovszky Sándor et al.** (szerk.): Magyar művelődéstörténet III. Magyar Történelmi Társulat. Budapest. 159–185. old., uő. (é. n.): Ipar és kereskedelem. In. **Domanovszky Sándor et al.** (szerk.): i. m. 187–216. old., **Glatz Ferenc** (szerk.) (é. n.): Magyarország története térképeken elbeszélve, Virágkor és pusztulás, A kezdetektől 1606-ig. MTA Történettudományi Intézete-História. Budapest. 60–61. old.
14. **Frisnyák Sándor** (1992): i. m. 48–50. old.
15. **Nagy Miklós Mihály** (2007a): Bottyán generális. Magyar Szemle. (16. új évf.). 5–6. sz. 115–128. old.
16. **Szakály Ferenc** (1981): Magyar adóztatás a török hódoltságban. Akadémiai Kiadó. Budapest., **Hegyi Klára** (1982): Egy világbirodalom végvidékén. Gondolat. Budapest. 133–144. old.
17. **Pap Norbert–Tóth József** (2008): i. m., **Dövényi Zoltán**: i. m.